

Eräs harppuunaa ja keihästä merkitsevä sanaryhmä

Kirjassaan Suomen kansanomaista kulttuuria I s. 139 SIRELIUS tarkastelee ns. hakkelmusta, joka on eräänlainen yksiväkäisellä rautakärjellä varustettu keihäs. Semmoista ovat käyttäneet sekä Pohjan- ja Suomenlahden että Laatokan hylkeenpyytäjät. Laatokalla on keihään varsi 2—3 syltä pitkä, meren rannikoilla vain n. 1.4 m. ALBERT HÄMÄLÄINEN nimittää tätä asetta hyljekeihääksi ja esittää tutkimuksessaan Hylkeenpyynti keskisen Pohjanlahden suomenpuoleisella rannikolla (SMYA XXXVII: 2) ss. 78—81 tietoja sen levinneisyydestä. Pohjanlahden länsirannikolla keihäs tavataan aivan samanmuotoisena kuin meillä, mutta Muurmannin ja Grönlannin keihäät eroavat tästä tyypistä siinä suhteessa, että niissä ei ole väkää. Ks. myös kuvia: Sirelius n:ot 104 d, 108 (Ruotsista), Hämäläinen 63—67, 68 (Muurmannilta). Välineen käytöstä Hämäläinen toteaa: »Se on säilyttänyt varsinaisen ase- luonnetta Pohjanlahdella ja Laatokalla, jota vastoin sen vasti- neet Suomenlahdella ja Itämerellä suuremmassa määrässä ovat yleisvälineitä, joita käytetään muihin tarkoituksiin kuin hylkeen surmaamiseen.» (S. 80.)

Hyljekeihäällä on Laatokalla ollut paikoin nimenä *kuttelo*, vrt. Sirelius mts. 139, Hämäläinen mts. 80. Ainakin jälkimmäinen tutkija nojautuu seuraavaan, Kansallismuseon keräelmissä olevaan tietoon, joka on saatu Sortavalan mlk:sta v. 1916: »*Kuttelo* on varsiputkella ja varsikiskolla varustettu väkäkeihäs, varsineen 372 1/2 cm pitkä, josta rauta 46 1/2 cm.» Samassa yhteydessä mainitaan: »Norppaa tappaessa pistetään *kuttelo* läpi norpan ruumiista. Kun on saatu tapetuksi, on *kuttelo* varsineen vedettävä läpi norpan ruumiista, koska väkä estää sitä takaisinpäin vetäjästä.» Sanan harvinaisuutta osoittaa se, että Sanakirjasäätiön kokoelmissa siitä on vain yksi muistiinpano, A. V. KOSKIMIEHEN Kurkijoelta saama. Kyseessä on yhdys- sana *kuttelorauta*, joka on selitetty seuraavasti: 'väkäniekka pitkä keksi, jolla norppia pyydystettäessä naarataan ylös pohjaan menneet norpat'. Kolman- nen tiedon tästä sanasta on merkinnyt KUSTAA VILKUNA Pyhäjärven Sortanlahdessa v. 1932. Hänelle kerrottiin ennen käytetyn *kuttelo* -nimistä, hyvin ohutvartista asetta, joka muistiinpanoon liittyvän piirroksen mukaan olisi ollut kaksiväkäinen keihäs. »*Kuttelo* heitettiin kaukaakin hylkeeseen, kun se ampumalla haavoitettuna nousi hengittämään. K. pysyi hylkeessä kiinni, ja pitkästä varresta näki, missä hylje liikkui. Lopuksi se väsyi, ja varresta kiskottiin hylje ylös.»

Kutteloa suuresti muistuttavan sanan tuntevat tai ovat tunteneet eräät pohjoisvenäläiset murteet. DAL' (Tolkovyj slovar' živogo velikoruskago jazyka) mainitsee siitä kolmekin varianttia: *kutílo* 'heittokeihäs merieläinten pyydystämiseksi; varteen on kiinnitetty höllästi *zazúbra*, rautainen vä'ällä

varustettu kärki, joka on yhdistetty varteen kymmenen sylen pituisella hihnalla; rautakärki jää eläimen ruumiiseen, mutta hihnassa oleva varsi nousee pinnalle'; *kudilo* 'harppuuna, ahraimen ja keksin muotoinen heittokeihäs, jolla pyydystetään mursuja'. Molemmat sanatiedot ovat Arkangelin kuvernementista. Niiden synonyymina esitetään vielä *krutilo*. *Podvysotskin* sanakirjassa Slovař oblastnogo arhangel'skago narešija selitellään sanamme murremuotoja laajasti: *kutílo* 'ahrain merieläinten pistämiseksi, päässä rautakoukku nimeltä *zazúbra, zazúbrina*. *K.* heitetään eläimeen köydessä, jonka toinen pää kiinnitetään *k:n* varteen kiedottuna sen ympärille, jotta viskaaminen kävisi kätevämmän, mutta toinen pää heitetään mereen kiinnitettynä kellukkeeseen [*baklažka*], — sen vuoksi, että olisi mahdollista tarkkailla eläimen olinpaikkaa, jos se siihen isketyn *k:n* keralla yrittää piiloutua veden alla. Novaja Zemljan ammattipyötyäjät käyttävät parhaastaan ns. *karjalaista k:a* [*Korélskoje kutílo*¹] (karjalaiset Kemin piirikunnassa² ovat kuuluisia rautatuotteiden valmistuksesta), joka on sijoitettu helposti irtautuvaan keihäänvarteen ja kiinnitetty alukseen 15 sylen pituisella köydellä; sillä hetkellä, jolloin eläin, mukanaan siihen isketty *k.*, sukeltaa veteen, varsi kiskaistaan irti ja senjälkeen eläin vedetään ylös nuoran avulla ja lopetetaan keihäällä'. Tämä muistiinpano on meren rannikolta.³ S.v. *baklažka* ilmoitetaan *kutílo* tunnettavan Mezenin piirikunnassa. S.v. *krutílo* sanotaan: 'pitkään hihnaan tai nuoraan kiinnitetty rautainen keihäs, jolla isketään — — —' (selityksen loppuosa käsittelee saaliin kuljetusta).

Niin kuin näemme, venäjän sana ei tarkoita kiintovartista hyljekeihästä kuten sm. *kuttelo*, vaan ainakin pääasiallisesti harppuunaa. Tämän ikivanhan ja laajalti tunnetun pyyntivälineen luonteenomainen piirre on varresta irtautuva mutta siihen siiman välityksellä yhdistetty kärki. Ven. *kutílo* näyttää lähinnä olevan yhteisnimitys sekä varrelle että (*zazubra*-nimiselle) kärjelle.

Hämäläisen tutkimuksessa on ss. 66—77 yksityiskohtainen kuvaus hyljeharppuunasta Suomessa sekä sen esiintymistä koskevia tietoja muualtakin. Kuvien joukosta mainittakoon n:o 57, joka esittää hyljeharppuunaa Muurmannin rannikolta, nähtävästi juuri *kutíloa*. Se on lyhytvartinen, kärjessä on vain yksi väkä. (Harvinainen yksiväkäinen harppuuna edustaa kaksi- ja kolmi-

¹ Myös muoto *kutílo* *Korélskoje* mainitaan.

² Tietosanakirja IV (v. 1912) s.v. *Kemi*: »Vienan kuvernementtiin kuuluva piirikunta Vienanmeren ja Suomen rajan välissä, ulottuen pohjoisessa aina Kannanlahden perukkaan ja etelässä Aunuksen lääninrajaan asti, käsittäen siten koko Vienan-Karjalan ynnä lisäksi vielä maa-alueita sen ulkopuolellakin, kuten Vienanmeren rannikkokaistaleen ynnä osia aina Uikujoen itäpuoleltakin; — — —.»

³ Ven. *Pomórje, Pomórskoj béreg*, jonka Podvysotski määrittelee tarkoittavan laajemmassa mielessä koko Jäämeren ja Valkean meren rannikkoa Norjan rajasta Arkangeliin ja täältä Siperian rajaan asti, ahtaammassa mielessä Valkean meren rannikkoa Onegan kaupungista Kannanlahteen.

väkäiseen verrattuna varhempaa ja alkeellisempaa muotoa, ks. Hämäläinen mts. 69.)

Norjan tunturi- ja merilappalaisista murteista voimme myös osoittaa sanan, joka on ilmeisesti sm. *kuttelon* ja ven. *kutilon* sukua: (Niels.) Pulmanki, Kaarasjoki *skottål* 'kveite- el. flyndrepigg med én el. to tenner (fangstredskap)', (Qvigst.) Etelä-Varanki *schohtål*, Ibestad, Ofoten *schohtul* 'eiserne Gabel oder Stachel zum Fischstechen'. NESHEIM julkaisee *Studia Septentrionalia* III 82 kuvan tämännimisestä pyyntivälineestä. Se esittää saranan varassa kääntyvällä vä'ällä varustettua harppuunaa. Sellainen on yleinen myös norjalaisten keskuudessa (Nesheim mts. 83), kun taas Suomesta on Hämäläisen mukaan (mts. 68) saatu talteen vain yksi tämäntyyppinen harppuuna, nim. Urjalasta.

Päätteoksessään *Nordische Lehnwörter in Lappischen*, tuossa taitavan etymologin ja väsymättömän kerääjän arvokkaassa aikaansaannoksessa, on kunniavanhuksemme J. K. QVIGSTAD osoittanut (s. 299) mainittujen lapin sanavarianttien olevan lainaa norjan murteista. Originaalina on *skottel*, *skotul*, joka AASENIN (*Norsk Ordbog*) mukaan merkitsee 'Kastespyd, Harpun. Ogsaa det samme som Ljoster', siis 'heittokeihästä, harppuunaa' ja myös 'ahrainta'. Muita sanan murremerkityksiä ovat 'sukkula' ja 'siirrettävä veräjäpuu'. Nesheim on mp. lähemmin tarkastellut lapin sanan murremuotoja ja tullut siihen käsitykseen, että *skottål* < norj. *skottel* tai *skotul*; *schohtål* luultavasti < norj. *skot(t)ål* (tällainenkin sivumuoto esiintyy) ja *schohtul* < norj. *skotul*. Viimeksimainittua varianttia koskeva selitys onkin aivan varma, koska Aasen ilmoittaa norj. *skotul* muodon olevan peräisin Nordlandin maakunnasta eli samoilta seuduilta, mistä myös lp. *schohtul* tunnetaan. Esillä oleva sana on siis kaiken todennäköisyyden mukaan lainautunut lappiin eri otteisiin ja eri paikoissa norjalaiselta taholta, ja kun lapin varianttien äänneasu näyttää selittyvän nykynorjan murteiden edustuksen pohjalta, täytyy näitä lainakosketuksia pitää myöhäisinä. Pohjois-Norjan murteissa sanan ensi tavussa on melkein kaikkialla *å*-vokaali (= sm. *o*), kuten tri Nesheim on kirjeitse ystävällisesti ilmoittanut. Tämä äänne on lapissa substituoitu siihen kvalitatiivisesti rinnastuvalla (etymologisesti lyhyellä, alkup. *u*:sta kehittyneellä) *ö*:lla.

Norj. *skottel*, *skotul*, *skutel* jne. sanan vastine muinaisislannissa oli *skutill* 'Skudvaaben, især Harpun; Stok eller Bræt som ær anbragt, indrettet saaledes, at de efter Behovet kunne skydes frem og tilbage' (FRITZNER *Ordbog over det gamle norske Sprog*). Huomattakoon erityisesti myös yhdyssana *selskutill* 'Harpun til Sælhundfangst'. Muita vastineita ovat nykytanskan ja -ruotsin *skytel* 'sukkula' (ruotsin murteissa tavataan myös merkitys 'veräjäpuu'), anglosaksin *scytel* 'Wurfgeschoss, Pfeil, schiebbare Stange, Riegel' ja englannin *shuttle* 'sukkula'. Germaaninen alkumuoto on **skutila-*, s.o.

instrumentaalisuffiksilla *-ila-* muodostettu johdannainen verbikannasta, jota edustaa mm. ruots. *skjuta* (FALK—TORP Norwegisch-dänisches etym. Wb., HELLQUIST Sv. etym. ordb.).

Mikä on sm. *kuttelon* suhde skandinaavis-lappalaiseen sanaan? Suomen sanan ja lp. *skottál* variantin vokaalisuhteet ovat samat kuin alkusukulaisuuteen perustuvassa suomalais-lappalaisessa sanastossa tavattavat (esim. sm. *kulkea* ~ lp. *gol'gát*), joten *kuttelo* voisi tältä kannalta katsoen olla hyvin vanha tai kaksikielisten yksilöiden välittämänä vanhoihin tyyppeihin vaistonvaraisesti mukautunut lappalainen lainasana. Vanhan tai vanhoja suhteita jäljittelevän lainan mahdollisuutta kuitenkin vastustaa suomen sanansisäinen *-tt-*; pitäisi olla *-t-*, joka vastaa lapin sanassa olevaa (astevaihtelutonta) lyhyemmän geminaattasarjan edustajaa. Ja ajatus ikivanhoista lainakosketuksista on kokonaisuudessaan ristiriidassa sen edellä esitetyn seikan kanssa, että lp. *skottál* itse on ilmeisesti nuorehko tulokas norjan kielestä. Mikäli taas olisi ajateltava sanan myöhäistä kulkeutumista lapista suomeen — sanojen maantieteellisen levinneisyyden takia se ei kylläkään ole varsin luontevaa —, tuottavat vokaalisuhteet vaikeuksia; odottaisimme **kottal-*, **kottul-*alkuista muotoa. Lainausta lapista ei siis varmaankaan voi tulla kysymykseen.

Suoraan skand. taholta saaduksi lainaksi *kuttelo* taas sopii äänneasultaan hyvinkin. Edellä mainitusta **skutila-*muodosta, jommoista on varmaan oletettava myös alkuskandinaavissa, tulisi suomeen **kuttila* (vrt. *kattila*, jonka COLLINDER johtaa ask. yks. akk. **katila* asusta, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen 9). Germ. taholla on kyllä ollut *-tt-*llinenkin sivumuoto, josta ags. *scyttel* 'Riegel', ks. Falk—Torp s.v. *skyttel*. Meikäläinen 3. tavun *o* voidaan selittää eri tavoin, joko seuraukseksi monikkovartalon yleistymisestä tai sanan liittymisestä *-lo-*johdannaisiin. Kehitys **kuttilo* > *kuttelo* selittyy helposti viimeksimainitun suffiksin edellä tavattavasta *i ~ e* vaihtelusta (esim. *hulpilo*, *purtilo*, *suppilo* ~ *ontelo*, *pöckelö*, *sokkelo*, ks. HAKULINEN SKRK I 143). Lähimpänä mallina lienee ollut seuraava deskriptiivisluonteinen sana, joka esiintyy samalla alueella kuin käsittelemämme aseennimi ja jonka täydelliseksi homonyymiksi viimeksimainittu on kehittynyt: *kuttelo* Kurkijoki 'epiteetti hinteroiselle tytölle' (A. V. Koskimies), 'tyhjä tai tyhjentyneet pallo, kuivunut appelsiini(!) jne.' (P. Kyytinen), Parikkala 'perin laiha (pieni) eläin, jolla ei ole kuin nahka luiden päällä; riippuva kives l. munapussi (kotieläinten etup.)' (V. Pajari). Huom. myös *kottelo* (Lemi, Juva ym.), jolla on hyvin samantapaisia merkityksiä; ks. UOTILA Vir. 1939 s. 120—.

Venäjän murren suomalaisperäisyys on selvä. Varmoja tuntomerkkejä ovat *s:n* puuttuminen sanan alusta, mikä ei olisi odotettavissa, jos sana olisi saatu lapista tai norjasta, sekä 3. tavun *o*. Samaan suuntaan puhuu myös

varianttien äänteellinen horjuvuus. Niistä lähinnä originaaliansa ja siten ilmeisesti vanhin on *kutilo*; omituinen *kr-krutilo* variantissa voi aiheutua kansanetymologisesta liittymisestä sanaan, jonka Podvysotski mainitsee Arkangelin läänin Šenkurskin murteesta: *krutílo* 'eloisa, vikkela ihminen'. Tai olisiko *krjuk* 'koukku, haka' vaikuttanut tähän äänneasullaan? Huvittavaa muuten on, että kaikissa venäläisissä varianteissa on 2. tavussa *i*, mikä näyttää viittaavan lainanantajataholla esiintyneeseen **kutilo* asuun, jollaista toiselta puolen myös sanan skand. originaali pakottaa olettamaan.

Vienan karjalaisten sepäntaitoa, jonka ansiosta »karjalainen kuttelo», niin itse esine kuin sen nimi, on levinnyt varsin laajalti venäläisten keskuuteen, on nähty kiitettävän ennenkin. J. J. MIKKOLA on kirjoituksessaan Eräs venäläinen maininta Karjalan sepistä (Vir. 1934 s. 271—72) kiinnittänyt huomiota kirjailija Fjodor Glinkan »Karelia» runoelmaan (ilm. v. 1830), jonka eräessä muistutuksessa »kerrotaan Karjalan taitavista sepistä, jotka varsinkin Poventsassa ja Vienan Karjalassa takovat rihlakiväärejä. Poventsassa on tällaisia seppiä Lintujärven pokostan Voijärven kylässä.»

Lienee varsin vaikeaa ratkaista, kumpaa pyyntivälinettä, hyljekeihästä vaiko harppuunaa, sm. *kuttelo* sukulaisineen on alunperin tarkoittanut. Jos Suomenlahdelta, Ruhnun saarelta ja aikaisemmin Pohjanlahdeltakin todettu tapa kiinnittää harppuuna hyljekeihään varren toiseen päähän (ks. Hämläinen mts. 79) on ollut yleisesti käytännössä, niin voi helposti käsittää, että harppuunan nimi on siirtynyt keihään nimeksi tai päinvastoin; täten ehkä selittyikin sm. *kuttelo* ja ven. *kutilo* sanojen merkitysero. Laatokalta hyljeharppuuna on kadonnut niin varhain, ettei siitä liene säilynyt edes muistitietoa. (Suomenlahdella se on yhä käytännössä.) Pääsyynä on tietysti ollut tuliaseiden ilmestyminen näyttämölle. Pyssy toi riistan pyydystäjän ulottuville paljon tehokkaammin kuin harppuuna, mutta sillä on se varjopuoli, että saaliin uppoamisvaara on suurempi kuin harppunoitaessa. Täten käy ymmärrettäväksi, että Laatokan kuttelo viime vaiheessaan kehittyi tavottoman pitkävartiseksi naarausvälineeksi. Sittemmin sen kai kokonaan syrjäyttivät tehokkaammat aseet. MATTI KÄHÄRI, joka v. 1933 tutki hylkeenpyyntiä Kurkijoella, kertoo kuvauksessaan (SKS E 101), että pyssyn ohessa käytettiin vain kaksiväkäistä keihästä ja naaruslaitteena ison koukun näköistä *kokkaa* (kuva: Sirelius 104 c). Vilkun muistiinpanon mukaan sortanlahtelaiset puolestaan käyttivät v. 1932 »5 syltä pitkiä keihäitä, joissa aukeava linkku; sillä saadaan pohjastakin ylös». Niiden ohessa tunnettiin myös koukku.—*Kuttelo* sanan esiintymisalue on aikoinaan mahdollisesti ulottunut laajemmalle länteenkin päin, mutta aivan varmasti itään. Ihme kyllä eivät edes 1800-luvun kerääjät ole sattuneet saamaan nuottaansa tätä sanaa vienan-karjalaisista murteista.

Kuten muinaislöydöistä käy ilmi, harppuunan tapaiset aseet ovat olleet tunnettuja Pohjanlahden, Suomenlahden ja Laatokan alueella jo esihistoriallisena aikana (Hämäläinen mts. 132, 134). Edellä tarkastellun pyyntivälineen nimen skandinaavisperäisyyden nojalla ei sopine tehdä minkäänlaisia päätelmiä itse esineen käytäntöontulosta. Vertauskohtana mainittakoon, että Ruotsissa on hyljekeihästä käytetty nimeä *väckare* < sm. *vekara* (Hämäläinen mts. 136). Tämöisellä pyyntiaseiden nimien vieraasta kielestä lainailulla voi olla yhteyttä hylkeenpyytäjien harrastamaan salakieleen. (Hylkeenpyynnissä käytettyjä suomen- ja vironkielisiä kiertoilmauksia on laajakosti käsitellyt NIRVI Sanankieltoja 202—205.)

ERKKI ITKONEN

Eine 'Harpune' und 'Speer' bedeutende Wortgruppe

Das seltene Dialektwort aus Ladoga-Kareliden *kuttelo* 'mit einem Widerhaken versehener Seehundsspiess' scheint ein urnordisches Lehnwort zu sein. Seine Entsprechungen sind u.a. anord. *skutill* 'Schusswaffe, Harpune', neunorw. *skutel*, *skottel*, *skotul* id., dän., schw. *skyttel* 'Weberschiff'. Aus der Urform **skutila-* (vgl. FALK-TORP Norwegisch-dänisches etym. Wb. s.v. *Skyttel*) ist im Finnischen zuerst **kuttila* geworden (vgl. urn. Akk. Sg. **katila* > fi. *kattila* 'Kessel'). Ferner kann man annehmen, dass die Verallgemeinerung des Pluralstammes oder die analogische Anpassung an die einheimischen *-lo-* Ableitungen die Form **kuttilo* verursacht hat. Die Entwicklung **kuttilo* > *kuttelo* wiederum beruht auf dem gewöhnlichen Wechsel *i ~ e* vor dem erwähnten Ableitungssuffix (z.B. *hulpilo*, *purtilo*, *suppilo* ~ *kotelo*, *pökkelö*, *sok-*

kelo). Das fi.-karel. Wort haben die nordrussischen Dialekte im Gouvernement Archangelsk in der Form *kutilo*, *kudilo*, *kruילו* 'Harpune zum Fangen der Walrosse und anderer Seetiere' übernommen. In Novaja Zemlja hat man diese Waffe *korel'skoje* (»karelisches») *kutilo* genannt, weil die karelischen Schmiede im Kreise Kem solche verfertigt haben. Das *i* in der zweiten Silbe der russ. Wortvarianten dürfte eben auf die ältere Form **kuttilo* auf der finnischen Seite hinweisen, die auch auf Grund der Lautvertretung des skand. Originalwortes anzunehmen ist. — Eine separate Entlehnung aus den nordnordwestlichen Dialekten ist lp N *skottäl*, *skohttul* 'eiserne Gabel od. Stachel zum Fischstechen' (vgl. QVIGSTAD Nordische Lehnwörter im Lappischen 299).

ERKKI ITKONEN